

Μικρόκοσμοι Θεωρία του πεδίου

Pierre Bourdieu

Séminaires sur le concept de champ, 1972-1975
[Patrick Champagne, Προλεγόμενα]

4

Patrick Champagne

Notes sur quelques lectures du concept de champ

35

Franz Schultheis

Μελετώντας τον Weber και πηγαίνοντας πέρα από αυτόν: η θεωρία του Pierre Bourdieu περί
θρησκευτικού πεδίου

42

Patrick Champagne

La notion de «champ» chez Bourdieu et son application à l'analyse des médias

53

Νίκος Παναγιωτόπουλος

Η έννοια του πεδίου και ο σχεσιακός τρόπος σκέψης

63

Anna Boschetti

Les travaux sur le champ littéraire: enjeux, acquis, perspectives

77

Pierre Bourdieu

Τρεις μελέτες πεδίου

87

Pierre Bourdieu

Το επιστημονικό πεδίο

90

Pierre Bourdieu

Η πολιτική αντιπροσώπευση: στοιχεία για μια θεωρία του πολιτικού πεδίου

110

Pierre Bourdieu

Η δύναμη του δικαίου: στοιχεία για μια κοινωνιολογία του νομικού πεδίου

133

Εκτός θεματικής

Maurice Godelier

What are the social relations that make a set of human groups and individuals a society? 156

Bernard Vernier

Ο μετασχηματισμός των μορφών του φλερτ σε έξι μουσουλμανικά χωριά της Ελλάδας 167

Agnès Fine, Véronique Moulinié & Jean-Claude Sangoï

From mother to daughter: the transmission of fertility 180

Robert Castel

Ο «πόλεμος κατά της φτώχειας» στις Ηνωμένες Πολιτείες: η κατάσταση της αθλιότητας σε μια κοινωνία της αφθονίας 199

Robert Boyer

Sept scénarios pour l'avenir de l'Union Européenne 216

Frédéric Lebaron

Pourquoi l'austérité tue: les conséquences des politiques d'austérité en Europe depuis 2010 224

Νίκος Παναγιωτόπουλος

Ερωτήματα για φιλοσόφους «ευγενούς ταπεινότητας» 229

Το παρόν τεύχος εκδόθηκε με την οικονομική στήριξη του Ειδικού Λογαριασμού του Πανεπιστημίου Κρήτης και του Ιδρύματος Bourdieu. Το 2013 και το 2014, το Κοινωνιολογικό Ινστιτούτο Κοινωνικού και Πολιτισμικού Έργου (ΚΙΚΠΕ) χορήγησε τις συνδρομές του περιοδικού για 25 βιβλιοθήκες πανεπιστημιακών ιδρυμάτων και ερευνητικών κέντρων της χώρας με συναφές αντικείμενο. Ευχαριστούμε τον Γιώργο Καράμπελα, την Αρμινέ Μικρτσιάν, την Αλίκη Παναγή, την Παρασκευή Σταθά και τον Δημήτρη Φιλίππουπολίτη για τη συνδρομή τους στην υλοποίηση του τεύχους αυτού.

Séminaires sur le concept de champ, 1972-1975¹

Προλεγόμενα του Patrick Champagne

Στο παρόν τεύχος δημοσιεύονται οκτώ σεμινάρια του Pierre Bourdieu, που έλαβαν χώρα μεταξύ του 1972 και του 1975. Όλα αναφέρονται σε μία από τις θεμελιώδεις έννοιες της κοινωνιολογίας του, το πεδίο, και στο πώς μπορούμε να τη θέσουμε συγκεκριμένα σε εφαρμογή σε μια έρευνα. Μας φάνηκε πως η απόφαση αυτή ήταν πιστή στην εκδοτική γραμμή της επιθεώρησης², όπως καθορίστηκε από τον ιδρυτή της, ο οποίος ήθελε να δοθεί προτεραιότητα περισσότερο στην επιστήμη εν τω γίνεσθαι παρά σε μια καθαρά ακαδημαϊκή παραγωγή. Εντούτοις, η απόφαση να δημοσιευθούν οι μεταγραφές των σεμιναρίων δεν ελήφθη χωρίς ενδοιασμούς διότι ο τόνος, το ύφος και το περιεχόμενο των λεγομένων του Bourdieu είναι από εκείνα που απευθύνονται σε μια «κλειστή» ομάδα εργασίας κι όχι από εκείνα που προορίζονται για ένα ευρύ κοινό. Θεωρούμε, ωστόσο, ότι τα σεμινάρια αυτά, που έλαβαν χώρα πριν από σαράντα χρόνια, εξακολουθούν να παρουσιάζουν ενδιαφέρον για ένα κοινό ευρύτερο από εκείνο που τα παρακολούθησε και συμμετείχε αρχικά· και είμαστε διατεθειμένοι να επωμιστούμε τον κίνδυνο της απόστασης ανάμεσα στα σεμινάρια και τις προσδοκίες ενός μέρους του κοινού.

Ο Pierre Bourdieu διεξήγαγε αυτά τα οκτώ σεμινάρια, που δημοσιεύονται εδώ, τον καιρό που ήταν διευθυντής σπουδών στην *École pratique des hautes études* (τη σημερινή *École des hautes études en sciences sociales*). Τα είχε συνομαδώσει, σχολιάσει και βάλει στη σειρά σύμφωνα με μια κατάταξη την οποία είχε ανασυγκροτήσει λογικά. Τα ερευνητικά του σεμινάρια λάμβαναν χώρα στις εγκαταστάσεις της *École pratique des hautes études* που βρίσκονταν στο Παρίσι, στην οδό Varennes, με ακροατήριο φοιτητές που έκαναν διατριβή, ελεύθερους ακροατές και νεαρούς ερευνητές του εργαστηρίου του, καμιά εξηνταριά άτομα κατά μέσο όρο, ενίοτε παραπάνω. Οι πρώτοι που έμπαιναν στην αίθουσα έπαιρναν θέση γύρω από ένα μεγάλο ξύλινο τραπέζι στο κέντρο του δωματίου όπου μπορούσαν να κρατάνε σημειώσεις, ενώ οι τελευταίοι κάθονταν είτε σε καρέκλες τοποθετημένες περιμετρικά της αίθουσας ή απλώς στο πάτωμα. Μπροστά σε ένα τέτοιου τύπου ειδικευμένο κοινό, μπορεί να ειπωθούν πράγματα που γενικά δεν λέγονται –ή, πάντως, μόνο με τρόπο και με όσο μεγαλύτερη αβρότητα γίνεται– μπροστά σε ένα πιο πλατύ και πιο ετερογενές ακροατήριο, όπως π.χ. στο *Collège de France*, ή τα οποία, κατά μείζονα λόγο, δεν γράφονται στα βιβλία που απευθύνονται σε ένα δυνητικά ακόμα πιο ευρύ κοινό και ορισμένοι αναγνώστες τους –οι ανταγωνιστές–, εκ θέσεως, δεν ρέπουν και πολύ προς την επιείκεια. Το κοινό που παρακολουθούσε τα σεμινάρια ερχόταν για να ακούσει αυτόν τον κοινωνιολόγο, τον ελάχιστα μεγαλύτερό τους σε ηλικία αλλά με ήδη μεγάλη φήμη στον μικρό κόσμο των ανθρωπιστικών επιστημών, οι οποίες βρίσκονταν τότε σε πλήρη ανάπτυξη. Επρόκειτο για έναν από τους συγγραφείς των *Κληρονόμων*³ (*Les héritiers*, 1964), της *Αγάπης για την τέχνη* (*L'amour de l'art*, 1965), της *Αναπαραγωγής*⁴ (*La reproduction*, 1970), συγγραμμάτων που κανένα τους δεν είχε περάσει απαρατήρητο, προπαντός στα συμφραζόμενα του Μάη του '68 και της κρίσης του εκπαιδευτικού συστήματος· ήταν επίσης ο συγγραφέας λιγότερο γνωστών δημοσιεύσεων αφιερωμένων στην εθνολογία της Αλγερίας. Κατά τη διάρκεια των

1. [Σ.τ.Ε.: Τα κείμενα των σεμιναρίων του Pierre Bourdieu, αδημοσίευτα μέχρι σήμερα, αποφασίστηκε να δημοσιευθούν τόσο στην επιθεώρηση *Actes de la recherche en sciences sociales* («Théorie du champ», τεύχος 200, Δεκέμβριος 2013, σ. 4-37) όσο και στην παρούσα (*Κοινωνικές Επιστήμες*). Σημειώνεται ότι η ένθετη εισαγωγή του P. Champagne δεν συνιστά μετάφραση του κειμένου της γαλλικής έκδοσης αλλά συντάχθηκε ειδικά για την ελληνική.]

2. [Σ.τ.Ε.: ενν. *Actes de la recherche en sciences sociales*]

3. [Σ.τ.Ε.: Στα ελληνικά βλ. P. Bourdieu & J.-Cl. Passeron, *Οι κληρονόμοι: οι φοιτητές και η κουλτούρα* (μτφρ.: Ν. Παναγιωτόπουλος & Μ. Βιδάλη, εισαγ.: Ν. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, 1996.]

4. [Σ.τ.Ε.: Στα ελληνικά βλ. P. Bourdieu & J.-Cl. Passeron, *Η αναπαραγωγή: στοιχεία για μια θεωρία του εκπαιδευτικού συστήματος* (μτφρ.: Γ. Καράμπελας, πρόλ.: Ν. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2014.]

Note sur quelques lectures du concept de champ

Socrate s'inquiétait déjà dans le *Phèdre* [275d-e] du sort que les sophistes –ces intellectuels avant la lettre– réserveraient aux textes des penseurs qui commençaient à mettre leur enseignement oral par écrit. Il notait que la discussion entre auteurs physiquement présents permettait de dialoguer et de corriger instantanément les erreurs d'interprétation de la pensée exprimée par chacun et interdisait, ou rendait en tout cas plus difficile, les affirmations mal informées, voire parfois mal intentionnées sur les travaux des concurrents, prononcées de préférence hors de la présence de ceux-ci. Bourdieu, de son côté, remarquait que nombre de commentateurs de son œuvre, très «critiques» par écrit ou devant leurs étudiants, devenaient soudainement muets en sa présence ou, en tout cas, beaucoup moins assurés dans leurs critiques à son égard... Bref, pour le dire à sa manière, la présence de l'auteur tend à exercer un effet de «censure» sur ce que les individus s'autorisent à dire. Dans le cas de l'écrit, Socrate faisait remarquer que les textes sont de la pensée figée, fixée et donc que, lorsqu'on les interroge, ils répondent inévitablement toujours la même chose et ne peuvent protester ou s'expliquer. Le texte encourage le commentaire de textes et les luttes d'interprétations car, «une fois écrit», explique encore Socrate, «le discours roule partout et passe indifféremment dans les mains des connaisseurs et dans celles des profanes». Bref, «le texte», ajoutait-il dans un style très imagé, «a toujours besoin du secours de son père car il n'est pas capable de repousser une attaque et de se défendre lui-même.» [*Phèdre*, 275e].

S'agissant de textes écrits, on peut distinguer deux types de lecture légitimes possibles. Un premier type consiste à se servir des textes des auteurs –qu'ils soient encore vivants ou non– comme d'une boîte à idées pour reprendre une expression de Foucault. Ce type de lecture pourrait être illustré par la formule suivante qui, dès lors

qu'elle est posée d'emblée, est parfaitement acceptable: «ce que j'ai compris de ce que j'ai lu, je ne prétends pas que c'est ce que l'auteur a voulu dire mais c'est ce qui nourrit ma propre réflexion, c'est ce qui me donne à penser». Il y a un second type de lecture, tout aussi légitime, qui consiste en un examen précis du texte afin d'examiner et de commenter de manière critique la pensée de son auteur. Une morale élémentaire du milieu scientifique veut que ce type de lecture restitue le plus fidèlement et le plus exactement possible la pensée de l'auteur ainsi soumise à discussion. Le problème commence quand ces deux types de lectures ne sont pas clairement distingués, c'est-à-dire quand on fait dire à un auteur ce qu'il ne dit pas, et même l'inverse de ce qu'il dit, en prétendant que c'est ce qu'il dit ou quand le lecteur s'attribue une idée qui est en fait prise telle quelle à un auteur, quitte à réinventer un système conceptuel à peine démarqué dont la fonction principale est de masquer l'emprunt. Cette pratique peut se résumer dans la formule suivante: copier *a maxima* un auteur que l'on cite *a minima*. L'œuvre de Bourdieu aura largement connu ces deux types de confusion à savoir la pratique des emprunts non cités, des idées empruntées sans retenue et la pratique des lectures biaisées voire fantaisistes, l'essentiel, dans les deux cas, étant de ponctionner un peu de capital symbolique en se positionnant et en se faisant connaître comme commentateur, critique de préférence, d'un auteur connu et reconnu, et donc d'espérer bénéficier de sa notoriété.

On peut brièvement illustrer cela à propos du concept de champ en prenant deux exemples extrêmes, l'un étant la réception par certains journalistes occupant des positions de pouvoir de son analyse du champ journalistique, l'autre la «discussion théorique» par des sociologues, du concept de champ. En 1996, Bourdieu publie un petit livre regroupant deux conférences sur le fonctionnement du champ journalistique¹. Très critiqué par les responsables

---

1. P. Bourdieu, *Sur la télévision*, suivi de *L'emprise du journalisme*, Paris: Raisons d'agir, 1996 [Σ.τ.Ε.: Στα ελληνικά βλ. P. Bourdieu, *Για την τηλεόραση* (μτφρ.: Α. Σωτηρίου, Κ. Διαμαντάκου, πρόλ.: Ν. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα: Πατάκη, 1998, με παράρτημα, μεταξύ άλλων, *Η επικυριαρχία της δημοσιογραφίας*, στο οποίο γίνεται αναφορά εδώ].

Μελετώντας τον Weber και πηγαίνοντας πέρα από αυτόν: η θεωρία του Pierre Bourdieu περί θρησκευτικού πεδίου

Στα τέλη της δεκαετίας του '60, ο Pierre Bourdieu έδωσε μια διάλεξη με θέμα τη βεμπεριανή κοινωνιολογία της θρησκείας, όπως αυτή αναπτύσσεται στο *Οικονομία και κοινωνία*¹. Είναι εύκολο να αντιληφθεί κανείς ότι εδώ πρόκειται, κατ' αρχάς, για την ίδια την «υπόθεση», γι' αυτό που έχει να παρουσιάσει ένας «κλασικός» του τομέα και ένας εκ των ιδρυτών αυτού του κλάδου της κοινωνιολογίας². Εάν, όμως, αναλογιστούμε την ουσιαστική διαφορά μεταξύ του εξαιρετού ημιτελούς έργου του Weber, και της *Προτεσταντικής ηθικής*³ του, από τη μία μεριά, μια ιστορική και «πνευματοκρατική» ματιά στην εξέλιξη του καπιταλισμού καθώς και ένα είδος «προσωπογραφίας» του σύγχρονου οικονομικού ανθρώπου, από την άλλη, η (τόσο εμφαντική στον Weber) *τυπολογική* προσέγγιση του αντικειμένου, τότε, μπορούμε να αντιληφθούμε τι σήμαινε αυτή η διαφορά και για τον Bourdieu: με αφετηρία τον «αλγερινό» Weber, του οποίου ο τρόπος θεώρησης των πραγμάτων προσφερόταν τόσο πολύ για την κατανόηση του παραδοσιακού «οικονομικού έθους», έρχεται, στη συνέχεια, αντιμέτωπος με έναν Weber, ο οποίος στη «συστηματική» του κοινωνιολογία της θρησκείας αναλύει –διότι αυτό επιδιώκεται αναμφίβολα με την πυκνή σημείωση στο «εγχειρίδιο» της κοινωνικής οικονομικής– ένα μεγάλο σύμπαν, ήδη σαφώς προσαρμοσμένο στη θεώρησή του του φαινομένου της εξουσίας, ένα σύμπαν που είναι ταυτόχρονα «ψυχολογικό» και «κοινωνιολογικό».

Παράλληλα, η *Οικονομική ηθική των παγκόσμιων θρησκειών* προσπαθεί να απαντήσει συγκριτικά στο πιεστικό ερώτημα του Weber σχετικά με τις μοναδικές προϋποθέσεις της κοσμοϊστορικά σημαντικής εξέλιξης και επικράτησης του καπιταλισμού, ένα τεράστιο ζήτημα, κατά την ανά-

πτυξη του οποίου καταγράφονται, σε λίγες σελίδες, τα κύρια γνωρίσματα της βεμπεριανής θεώρησης του φαινομένου της εξουσίας, ένα ζήτημα, όμως, που αναφέρεται προπαντός στα *κοινωνικά στρώματα* ως «φορείς» συγκεκριμένων οικονομικών εθών – στο σχετικό απόσπασμα του Weber από το *Οικονομία και κοινωνία* αυτή η ματιά είναι, για άλλη μια φορά, τόσο έντονα εστιασμένη, ώστε ακριβώς εκεί οι «συστηματικές» δυναμικές αυτής της σκέψης είναι ικανές να αποτελέσουν, για τον Bourdieu, έναν συνδετικό κρίκο: η ολωσδιόλου καθορισμένη από την «κοινωνιολογία της εξουσίας» βεμπεριανή τυπολογία θρησκευτικών «επαγγελμάτων», η οποία έχει σχεδιαστεί εδώ ως αγώνας για τη διάθεση των νόμιμων μέσων της απόδοσης χάριτος, τη διάθεση των «σωτηριακών αγαθών», δεν βλέπει πίσω από τις μεμονωμένες «σωτηριακές επιχειρήσεις» απλώς μια εύρωστη «υλική» βάση, αλλά και μια *αντίληψη* που συνοδεύει την αντίστοιχη κοινωνική *θέση*, μια έμπρακτη «στάση», της οποίας ο τρόπος προσφοράς των «σωτηριακών αγαθών» αντιστοιχεί, στη συνέχεια, με *χαρακτηριστικό* τρόπο, στη «σωτηριακή ανάγκη» διαφορετικών κοινωνικών ομάδων – ένας κοινωνικά καθορισμένος χαρακτήρας θρησκευτικής «πειθαρχίας», τον οποίο ο Weber προσπάθησε, στο πλαίσιο της θεώρησής του για το φαινόμενο της εξουσίας, να βάλει «ιδεατά» σε τάξη.

Η πρόσληψη του βεμπεριανού έργου από τον Pierre Bourdieu

Πώς αντιμετωπίζει ο Bourdieu αυτό το υλικό; Θέλω να προεξοφλήσω το εξής: οι δύο «συστηματικές» εργασίες του για

1. [Σ.τ.Ε.: Βλ., ενδεικτικά, M. Weber, *Οικονομία και κοινωνία: κοινωνιολογία της θρησκείας: θρησκευτικές κοινότητες* (επιμ.-μτφρ.: Θ. Γκιούρας), Αθήνα: Σαβάλλα, 2007.]

2. Το διδακτικό υλικό εκείνης της εποχής, το οποίο διασώθηκε χάρη σε έναν από τους πρώτους φοιτητές του στη Λιλ, τον Philipp Fritsch, διασαφηνίζει πολύ καλά πόσο έντονη υπήρξε αυτή η ενασχόληση με το βε-

μπεριανό έργο και καθιστά, επίσης, αντιληπτή τη χαρακτηριστική συγγένεια των δύο κοινωνιολόγων.

3. [Σ.τ.Ε.: Βλ., ενδεικτικά, M. Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού* (μτφρ.: Μ.Γ. Κυπραίου, πρόλ.-θεώρ.-επιμ.: Β. Φίλιας), Αθήνα: Gutenberg, 2006.]

La notion de «champ» chez Bourdieu et son application à l'analyse des médias

Le succès même de la sociologie de Pierre Bourdieu a eu pour conséquence de faire passer, dans les discours savants et semi savants, quelques uns des concepts majeurs du sociologue. Mais, comme souvent, cette diffusion large ne s'est pas faite sans malentendus ni approximations, la spécificité des concepts et leur interrelation étant notamment évacuées au profit d'une utilisation passe partout. C'est entre autres le cas du concept de «champ» qui a été l'objet d'une élaboration continue particulièrement complexe chez Bourdieu mais dont l'emploi laxiste, sans référence effective à la théorie à l'intérieur de laquelle il prend tout son sens, a fait qu'il tend à nommer, chez certains auteurs, pratiquement tout et n'importe quoi, perdant par là même tout pouvoir discriminant et par là toute valeur heuristique¹.

Un concept central mais mal compris

Ce retour sur le concept de *champ* s'impose d'autant plus que celui-ci est progressivement devenu, chez Bourdieu, la clé de voûte de sa théorie du monde social, ce concept supposant et intégrant les autres concepts majeurs qu'il avait élaborés antérieurement. Il existe en effet une étroite relation entre ce concept et ceux d'*habitus* et de *capital*². Rappeler brièvement la densité théorique de ce concept, ou mieux de cet outil de recherche, s'agissant de le mettre

à l'épreuve à propos du monde journalistique, ne nous semble pas totalement inutile si l'on se souvient de la polémique, notamment de la part de nombre d'éditorialistes mais aussi de certains «spécialistes des médias», qui a accompagné la parution, en 1996, de son petit livre consacré à la télévision et plus généralement au journalisme³. Ce rappel est d'autant plus nécessaire que Bourdieu estimait que son apport spécifique en ce domaine résidait précisément, à ses yeux du moins, dans l'appréhension de cet espace de production de biens symboliques particuliers à partir du concept de champ. Il explicitait ainsi la notion de champ appliquée au journalisme: «Le monde du journalisme est un microcosme qui a ses lois propres et qui est défini par sa position dans le monde global». Il précisait que cela signifiait qu'«on ne peut pas expliquer ce qui se fait à TF1 par le seul fait que cette chaîne est possédée par Bouygues», rejetant ainsi explicitement l'explication unilatérale par les facteurs économiques dans laquelle il voyait «une forme de matérialisme court, associée à la tradition marxiste, qui n'explique rien, qui dénonce sans rien éclairer»⁴. On ne pouvait dire plus clairement que le concept de champ implique qu'il faut prendre au sérieux les luttes internes au milieu journalistique, le fait que celui-ci est un univers relativement autonome, que les journalistes produisent aussi par rapport aux autres journalistes et en fonction d'une certaine idée qu'ils se font de ce que doit être une information «digne de ce nom» et non dans une

---

1. Précisons qu'il s'agit seulement de rappeler que la théorie des champs de Pierre Bourdieu est une théorie à la fois ouverte et précise afin que le débat scientifique puisse, en bonne logique, porter sur la théorie effective du sociologue et non sur une vision sommaire et/ou biaisée de celle-ci: sommaire car, comme le notait Bourdieu lui-même à propos de l'œuvre de Foucault, on présuppose trop souvent que ceux qui dissertent sur une œuvre l'ont vraiment lue; biaisée parce qu'il existe une appréhension scholas-

tique (ou académique) de ses travaux qui, au lieu de mettre ces concepts à l'épreuve d'un terrain d'enquête, comme il n'a cessé lui-même de le faire, les appréhendent de manière «théorique», en eux-mêmes et pour eux-mêmes. Voir, pour des développements plus complets sur ce point, P. Champagne & O. Christin, *Pierre Bourdieu: mouvements d'une pensée*, Paris: Bordas, 2004.

2. On peut appréhender l'intégration progressive de ces trois concepts dans le recueil des

trois articles, que Bourdieu a consacrés, entre 1962 et 1988, à l'analyse du célibat en milieu paysan, publié sous le titre *Le bal des célibataires: crise de la société paysanne en Béarn* (Paris: Seuil, 2002, coll. Points «les Essais»).

3. P. Bourdieu, *Sur la télévision*, Paris: Raisons d'agir, 1996 [Σ.τ.Ε.: Στα ελληνικά βλ. P. Bourdieu, *Για την τηλεόραση* (μτφρ.: Α. Σωτηρίου, Κ. Διαμαντάκου, πρόλ.: Ν. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα: Πατάκη, 1998].

4. P. Bourdieu, *op.cit.*, p. 44.

Η έννοια του πεδίου και ο σχεσιακός τρόπος σκέψης¹

Στόχος αυτού του κειμένου είναι να καταδειχθεί ότι η έννοια του πεδίου, όπως και οι άλλες έννοιες που συνιστούν τον πυρήνα της κοινωνιολογίας του Pierre Bourdieu (έξη, κεφάλαιο, κοινωνικός χώρος, συμβολική βία κτλ.), αποτελούν αντίστοιχα ερευνητικά προγράμματα ικανά να γονιμοποιήσουν οργανωμένους προβληματισμούς περί της κοινωνικής πραγματικότητας². Έτσι, επιχειρείται, εδώ, να καταδειχθεί πρακτικά η συμβολή αυτού του σχεσιακού τρόπου σκέψης, που προϋποθέτει η έννοια του πεδίου, στην παραγωγή νέων επιστημονικών προτάσεων πέραν των ιδιαίτερων εμπειρικών συμφραζομένων της αρχικής τους παραγωγής ή, καλύτερα, να επιβεβαιωθεί, δίνοντας έμφαση στην έννοια του πεδίου, ότι η θεωρία αυτή, έτσι όπως διαμορφώνεται από τον Bourdieu, λειτουργεί ως μια ελεγχόμενη ενεργοποίηση επιστημολογικών αρχών κατασκευής κοινωνιολογικών αντικειμένων και «τρέφεται από την αντιπαραβολή με καινούργια εμπειρικά αντικείμενα»³. Σε αυτή την προοπτική, η κοινωνιολογία του Bourdieu και η έννοια του πεδίου, ως εργαλείο εργασίας, μπορούν συμβάλουν στη συγκρότηση μιας αληθινής οικονομίας των φαινομένων της διεθνούς συμβολικής κυριαρχίας. Μάλιστα, η κοινωνιολογία του Bourdieu συνιστά μια πολύ σημαντική συμβολή –η οποία, συχνά, δεν αναγνωρίζεται– στην κοινωνιολογία των σχέσεων κυριαρχίας ανάμεσα στα κράτη και, πιο συγκεκριμένα, στην επιστημονική ανάλυση του γενικού φαινομένου του παγκόσμιου πεδίου, το οποίο βρίσκεται, λιγότερο ή περισσότερο, υπό διαμόρφωση στους διάφορους τομείς της πρακτικής (σχολικό, δικαστικό, οικονομικό πεδίο κτλ.), και στους κόλπους του οποίου τα εθνικά πεδία κατέχουν έναν μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό σχετικής αυτονομίας.

Ενώ οι αναλύσεις του πολιτισμικού ιμπεριαλισμού είχαν αρχικά ως στόχο να υπερβούν τις συζητήσεις σχετικά με τις πλέον ορατές διαστάσεις της υποταγής ενός «έθνους» σε ένα άλλο –δίνοντας έμφαση στην πολιτισμική και γλωσσική επιβολή–, έχουν εντέλει οδηγηθεί να ευνοούν τη συνύπαρξη, σε αυτόν το χώρο, ενός αναγωγικού οικονομισμού και ενός ιδεαλισμού. Αντιτιθέμενοι σε αυτό το «επιστημολογικό ζεύγος», θα προσπαθήσουμε, στηριζόμενοι σε μια σειρά δεδομένων και δεικτών που έχουν συλλεχθεί κατά τη διάρκεια διαφόρων ερευνών που έχουν πραγματοποιηθεί στην Ελλάδα (κάποιες ήδη ολοκληρωμένες, άλλες εν εξελίξει), να διατυπώσουμε ορισμένες προτάσεις, οι οποίες, προχωρώντας πέρα από μια περιπτωσιολογική ανάλυση, θα μπορέσουν να συμβάλουν στην κατανόηση των συνθηκών δυνατότητας της εγκαθίδρυσης ενός πολιτισμικού ιμπεριαλισμού, και των συνεπειών αυτών των μηχανισμών της διεθνούς συμβολικής κυριαρχίας.

Σχολικές και κοινωνικές αντιθέσεις

Ένα μέρος των ερευνών μας είχε ως στόχο να επαληθεύσει τις θέσεις της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης του Bourdieu, σύμφωνα με τις οποίες το σχολικό σύστημα παρουσιάζει, υπό μορφή που μπορεί να παραγνωρισθεί και να μετασηματιστεί, ένα σύνολο κοινωνικών αντιθέσεων, οι οποίες παίρνουν τη μορφή κοινωνικών και χωροταξικών διαιρέσεων και διαχωρισμών, ενώ ταυτοχρόνως ενισχύονται από τις αρχές ταξινόμησης που το ίδιο το σύστημα επιβάλλει. Έτσι, αφού εφαρμόσαμε τη θεωρία της συμβολικής βίας σε κάποιες κοινωνικές αλημίες που επιτελούνται σε

1. Το κείμενο αυτό είναι μια τροποποιημένη και διευρυμένη εκδοχή της ομιλίας του συγγραφέα με τίτλο: «La sociologie de Pierre Bourdieu: une "machine à accélérer le temps scientifique"» στο στρογγυλό τραπέζι με θέμα: «État et effets d'État: enjeux contemporains» στο πλαίσιο του διεθνούς συνεδρίου με τίτλο: «Penser l'État avec Pierre Bourdieu» που πραγματοποιήθηκε στις 23.01.2012 στο Collège de France.

2. P. Bourdieu & L. Wacquant, *Réponses: pour une anthropologie réflexive*, Παρίσι: Seuil, 1992, σ. 27.

3. P. Bourdieu, *Les règles de l'art: genèse et structure du champ littéraire*, Παρίσι: Seuil, 1992, σ. 251 [Σ.τ.Ε.: Στα ελληνικά βλ. P. Bourdieu, *Οι κανόνες της τέχνης: γένεση και δομή του λογοτεχνικού πεδίου* (μτφρ.: Ε. Γιαννοπούλου, πρόλ.: Ν. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα: Πατάκη, 2006] και P. Bourdieu, *Μικρόκοσμοι: τρεις μελέτες πεδίου* (μτφρ.: Μ. Γ. Δημητρακόπουλος, Ν. Παναγιωτόπουλος, J.-Ph. Schaal & Γ. Τσούλας, επιμ.-παρουσ.: Ν. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα: Δελφίνι, 1992. Βλ., ακόμη, στο παρόν τεύχος, σ. 86-155.

Les travaux sur le champ littéraire: enjeux, acquis, perspectives

La confrontation entre domaines disciplinaires différents peut contribuer au progrès de la science sociale car, en faisant «communiquer des secteurs de la pensée qui d'ordinaire ne communiquent pas»¹, elle permet de dégager des homologies structurales (et, partant, des mécanismes généraux) et, en même temps, elle fait émerger ce qui est spécifique de chaque champ et relève d'une étude historique, ou, mieux, «génétique». L'œuvre de Pierre Bourdieu fournit des instruments précieux pour la confrontation entre disciplines, car c'est un mode de pensée systématique qui, appliqué à des objets très hétérogènes, permet des transferts méthodiques de problèmes et de notions, comme je me propose de le montrer en présentant quelques apports des travaux que Bourdieu et d'autres chercheurs ont consacré à la littérature. Pour comprendre les intentions, les apports et aussi les limites de ces travaux, il convient de les aborder en tenant compte de leurs conditions de production. Un travail qui s'efforce d'être scientifique est, par définition, un *work in progress* à lire comme tel, avec ses hésitations, ses ajustements. Il faudrait leur appliquer les principes d'une science des œuvres élaborés par Bourdieu lui-même, en les rapportant à la position de leur auteur. Les étapes d'un parcours ne prennent tout leur sens que si on les replace dans le mouvement de la recherche, qui procède par mises au point successives, focalisées sur des questions et des aspects différents, selon les préoccupations qui émergent au premier plan. Il y a des très beaux textes de Bourdieu où il s'explique, à propos de Foucault et d'autres, sur cette manière «active» de lire un auteur, en l'opposant à la lecture scolastique, qui déréalise, ou à la lecture fétichiste².

Littérature et science sociale

Si l'on considère le fait que Bourdieu visait explicitement à élaborer les principes d'une théorie générale du monde social, on peut être surpris par l'attention privilégiée qu'il a consacré à un objet comme la littérature, considéré par la tradition sociologique comme un domaine à part, marginal. La première formulation de la notion de champ concerne la littérature, et *Les Règles de l'art*, qui retracent la genèse du champ littéraire et proposent une formalisation de ses principes de fonctionnement, constituent le principal exemple auquel il faut se reporter pour se faire une idée des principes et du travail de reconstitution historique qu'implique la notion de champ. La place importante que la culture littéraire a eu dans la formation de normalien qu'a reçue Bourdieu ne suffit pas à expliquer ce choix. Il faut tenir compte à la fois des enjeux théoriques que ce choix impliquait et du contexte intellectuel dans lequel Bourdieu était situé.

L'un des principaux défis auxquels Bourdieu était confronté, du fait de sa trajectoire, consistait à élaborer les principes d'une théorie permettant à la science sociale de progresser dans la connaissance du rôle du symbolique dans le fonctionnement du monde social. Ce défi lui était suggéré par toutes les différentes traditions théoriques que son parcours l'a amené à prendre en considération, notamment la conception de l'épistémologie et de l'histoire des sciences incarnée par Bachelard et Canguilhem, la réflexion néo-kantienne sur les formes symboliques élaborée par Cassirer et par Panofsky, l'analyse du langage proposée par Wittgenstein, l'anthropologie structurale de Lévi-Strauss, inspirée du modèle de la linguistique saussu-

---

1. P. Bourdieu, «La sociologie et la linguistique», entretien avec J. Bau-
duin, *Magazine des sciences humaines*, RTBF1, 14 novembre 1982, version
française inédite.

2. P. Bourdieu, «Qu'est-ce que faire parler un auteur? À propos de Mi-
chel Foucault», *Sociétés et représentations*, 3, novembre 1996, p. 13-18.

Τρεις μελέτες πεδίου

Τα τρία κείμενα που ακολουθούν έχουν ως κοινό χαρακτηριστικό την ενεργοποίηση της έννοιας του πεδίου. Αρχικά, η έννοια αυτή χρησίμευσε για να προσδιορίσει μια θεωρητική στάση ή, ακριβέστερα, μια αρχή κατασκευής των επιστημονικών αντικειμένων. Σκέφτομαι, για παράδειγμα, τις εργασίες για τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα και, ιδιαίτερα, τις «μεγάλες σχολές» (*grandes écoles*), όπου η αναφορά στην έννοια του πεδίου σήμαινε ότι καθένας από τους θεσμούς αυτούς δεν μπορεί να εμφανίσει την πιο μοναδική του αλήθεια, παραδόξως, παρά μόνο υπό τον όρο να τοποθετηθεί μέσα στο σύστημα εκείνο των αντικειμενικών σχέσεων που δομεί τους αγώνες του ανταγωνισμού τους. Έχει, όμως, επίσης, ως λειτουργία να απορρίψει το δίλημμα της εσωτερικής ερμηνείας και της εξωτερικής εξήγησης μπροστά στην οποία ήταν τοποθετημένες όλες οι επιστήμες των πολιτισμικών έργων, οι θρησκευτικές επιστήμες, η κοινωνιολογία της επιστήμης, η ιστορία της τέχνης ή η λογοτεχνική ιστορία, υπενθυμίζοντας την ύπαρξη αυτών των ιδιαίτερων και αυτόνομων κοινωνικών χώρων μέσα στους οποίους παράγονται τα έργα αυτά – θρησκευτικό πεδίο, λογοτεχνικό πεδίο, καλλιτεχνικό πεδίο, επιστημονικό πεδίο, νομικό πεδίο: στους τομείς αυτούς, η αντίθεση ανάμεσα σε ένα φορμαλισμό γεννημένο από τη θεωρητικοποίηση καλλιτεχνικών πρακτικών που έφτασαν σε έναν υψηλό βαθμό αυτονομίας και σε έναν αναγωγισμό προσκολλημένο στο να συνδέει απευθείας τις καλλιτεχνικές μορφές με κοινωνικές υπέκρυπτε ότι και οι δύο προοπτικές αγνοούσαν το πεδίο παραγωγής ως χώρο αντικειμενικών σχέσεων. Κατά συνέπεια, η έρευνα για τη γενεαλογία της έννοιας –που θα οδηγούσε σε συγγραφείς τόσο απο-

μακρυσμένους τον ένα από τον άλλο όσο ο Trier και ο Le-win– δεν θα είχε ενδιαφέρον παρά μόνο στο μέτρο που θα ήταν ικανή να εκφράσει τον θεωρητικό προσανατολισμό που καλεί η ίδια η χρήση της λέξης, επιτρέποντας, έτσι, να τοποθετήσουμε καθαρά τον θεωρητικό αυτό τρόπο μέσα στο χώρο των θέσεων ως προς τις οποίες οριζόταν.

Ο σχεσιακός (περισσότερο παρά στρουκτουραλιστικός) τρόπος σκέψης, ο οποίος, όπως το έδειξε ο Cassirer¹ καθιστώντας τον σαφή, είναι ο τρόπος όλης της σύγχρονης επιστήμης και ο οποίος βρήκε μερικές εφαρμογές με τους Ρώσους φορμαλιστές –και ιδιαίτερα με τον Τυνίανov–² στην ανάλυση κυρίως των συμβολικών συστημάτων, μύθων ή λογοτεχνικών έργων, δεν μπορεί να εφαρμοστεί στις κοινωνικές πραγματικότητες παρά με το τίμημα μιας ριζικής ρήξης με τη συνηθισμένη παράσταση του κοινωνικού κόσμου ή, καλύτερα, με την κλίση προς τον τρόπο σκέψης που ο Cassirer αποκαλεί «υποστασιοκρατικό» και που τείνει να ευνοήσει τις διάφορες κοινωνικές πραγματικότητες θεωρούμενες καθεαυτές και δί' αυτές, και ιδιαίτερα τους φορείς ή τους θεσμούς, εις βάρος των αντικειμενικών σχέσεων, συχνά αόρατων, που τους ενώνουν. Για το λόγο αυτό, η πρώτη μου απόπειρα να αναλύσω το «πεδίο των διανοουμένων»³ σταμάτησε στις άμεσα ορατές σχέσεις μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων στην πνευματική ζωή: οι αλληλοδράσεις μεταξύ των συγγραφέων και των κριτικών ή μεταξύ των συγγραφέων και των εκδοτών είχαν καλύψει τις αντικειμενικές σχέσεις μεταξύ των σχετικών θέσεων των μεν και των δε εντός του πεδίου, δηλαδή, της αόρατης δομής που καθορίζει τη μορφή των φαινομενικών αλληλοδράσεων. Και επεξεργάστηκα την πρώτη αυστηρή διατύ-

---

1. E. Cassirer, *Substance et fonction: éléments pour une théorie du concept* (μτφρ.: P. Causat), Παρίσι: Minuit, 1977. Θα μπορούσαμε, επίσης, να επικαλεστούμε τον G. Bachelard (κυρίως *Le rationalisme appliqué*, Παρίσι: PUF, 1949, σ. 132-133, και *La philosophie du non*, Παρίσι: PUF, 1940, σ. 133-134), ο οποίος προτείνει μια «δομητική» επιστημολογία (G. Canguilhem, *Études d'histoire et de philosophie des sciences*, Παρίσι: Vrin, 1968, σ. 202), τονίζοντας κυρίως το μορφολογικό, χρηστικό και δομητικό χαρακτήρα των σύγχρονων μαθηματικών. Σε ένα άρθρο, γραμμένο στην ακμή του στρουκτουραλισμού, είχα προσπαθήσει να εκθέσω τις συνθήκες

εφαρμογής, στις κοινωνικές επιστήμες, του σχεσιακού τρόπου σκέψης που επιβλήθηκε στις επιστήμες της φύσης (βλ. P. Bourdieu, «Structuralism and theory of sociological knowledge», *Social Research* XXXV, 4, 1968, σ. 681-706).

2. Για το δεσμό μεταξύ των Ρώσων φορμαλιστών και του Cassirer μπορεί κανείς να διαβάσει τον P. Steiner, *Russian formalism: a metapoetics*, Ithaca: Cornell University Press, 1984, σ. 101-104.

3. Βλ. P. Bourdieu, «Champ intellectuel et projet créateur», *Les temps modernes*, 246, 1966, σ. 865-906.

Το επιστημονικό πεδίο

Αφού προσπαθήσαμε να περιγράψουμε αλλού τη λογική της λειτουργίας των πεδίων συμβολικής παραγωγής (διανοητικό και καλλιτεχνικό πεδίο, θρησκευτικό πεδίο, πεδίο της υψηλής ραπτικής κτλ.), θα θέλαμε να προσδιορίσουμε εδώ πώς οι νόμοι αυτοί εξειδικεύονται στην ιδιαίτερη περίπτωση του επιστημονικού πεδίου. Ακριβέστερα: με ποια προϋπόθεση (δηλαδή, σε ποιες κοινωνικές συνθήκες) γενολογικοί μηχανισμοί, όπως αυτοί που διέπουν, σε κάθε πεδίο, την αποδοχή ή τον αποκλεισμό των νεοεισερχόμενων ή τον ανταγωνισμό μεταξύ των διαφόρων παραγωγών, μπορούν να καθορίζουν την εμφάνιση των επιστημονικών αληθειών – αυτών των κοινωνικών προϊόντων που είναι σχετικά ανεξάρτητα από τις κοινωνικές συνθήκες της παραγωγής τους. Αυτό, στο όνομα της πεποίθησης, που και η ίδια προήλθε από μια ιστορία, ότι ακριβώς στην ιστορία πρέπει να αναζητήσουμε το λόγο της παράδοξης προόδου ενός λόγου απ' άκρου εις άκρον ιστορικού αλλά, ωστόσο, μη αναγώγιμου στην ιστορία.

Η κοινωνιολογία της επιστήμης στηρίζεται στο αξίωμα ότι η αλήθεια του προϊόντος –ακόμη κι αν πρόκειται για την επιστημονική αλήθεια, αυτό το πολύ ιδιαίτερο προϊόν– έγκειται σε ένα ιδιαίτερο είδος κοινωνικών συνθηκών παραγωγής: δηλαδή, ακριβέστερα, σε μια καθορισμένη κατάσταση της δομής και της λειτουργίας του επιστημονικού πεδίου. Το «καθαρό» σύμπαν της πλέον «καθαρής» επιστήμης είναι ένα κοινωνικό πεδίο όπως οποιοδήποτε άλλο, με τους συσχετισμούς δυνάμεων και τα μονοπώλιά του, τους αγώνες και τις στρατηγικές του, τα συμφέροντα και τα οφέλη του, αλλά όπου όλες αυτές οι σταθερές λαμβάνουν ιδιαίτερες μορφές^{1α}.

Η πάλη για το μονοπώλιο της επιστημονικής αρμοδιότητας

Το επιστημονικό πεδίο, ως σύστημα των αντικειμενικών σχέσεων μεταξύ των κεκτημένων θέσεων (στους προηγούμενους αγώνες), είναι ο τόπος (δηλαδή, ο χώρος παιχνιδι-

ού) ενός συναγωνισμού που έχει ως ειδικό διακύβευμα το μονοπώλιο του *επιστημονικού κύρους*, της *επιστημονικής αυθεντίας*, που ορίζεται αδιαχώριστα ως τεχνική ικανότητα και ως κοινωνική εξουσία ή, αν προτιμάτε, το μονοπώλιο της *επιστημονικής αρμοδιότητας* νοούμενης ως ικανότητας να μιλάς και να ενεργείς νόμιμα (δηλαδή, με έγκυρο τρόπο και με κύρος, με αυθεντία) σε θέματα επιστήμης, που είναι κοινωνικά αναγνωρισμένη σε έναν καθορισμένο δρώντα.

Δύο σύντομες παρατηρήσεις για να αποκλείσουμε πιθανές παρεξηγήσεις. Κατά πρώτον, θα ήταν λάθος να αναγάγουμε περιοριστικά τις αντικειμενικές σχέσεις που είναι συστατικές του πεδίου στο σύνολο των αλληλεπιδράσεων, υπό την έννοια της αλληλεπιδραστικής θεωρίας, δηλαδή στο σύνολο των *στρατηγικών* που στην πραγματικότητα καθορίζουν το πεδίο, όπως θα δούμε παρακάτω (πρβλ. P. Bourdieu, «Une interprétation de la sociologie religieuse de Max Weber», *Archives européennes de sociologie* 12(1), 1971, σ. 3-21). Αφετέρου, θα πρέπει να διευκρινίσουμε τι σημαίνει κοινωνικά αναγνωρισμένος: θα δούμε ότι η ομάδα που χορηγεί αυτή την αναγνώριση τείνει όλο και περισσότερο να περισταλεί στο σύνολο των επιστημόνων, δηλαδή, των ανταγωνιστών, όσο αυξάνονται οι συσσωρευμένοι επιστημονικοί πόροι και, συνακολούθως, η αυτονομία του πεδίου.

Όταν λέμε ότι το πεδίο είναι ένας τόπος πάλης, δεν σημαίνει απλώς ότι απομακρυνόμαστε από την ειρηνική εικόνα της «επιστημονικής κοινότητας» όπως την περιγράφει η επιστημονική αγιογραφία –και συχνά, ύστερα από εκείνη, η κοινωνιολογία της επιστήμης–, δηλαδή από την ιδέα ενός είδους «βασιλείας των σκοπών» που δεν θα γνώριζε άλλους νόμους πέρα από το νόμο του καθαρού και τέλειου ανταγωνισμού των ιδεών, τον οποίο επιλύει αλάθητα η ενδογενής δύναμη της αληθινής ιδέας. Σημαίνει, επίσης, ότι υπενθυμίζουμε πως η ίδια η λειτουργία του επιστημονικού πεδίου παράγει και προϋποθέτει μια ειδική μορφή συμφέρο-

^{1α}. Το κείμενο αυτό εμφανίστηκε με ελαφρώς διαφορετική μορφή στο *Sociologie et sociétés*, VII, 1, 1975, σ. 91-118.

Η πολιτική αντιπροσώπευση: στοιχεία για μια θεωρία του πολιτικού πεδίου¹

Στη μνήμη του Georges Haupt

Ό,τι είναι για τις οικονομικές επιστήμες η σιωπή γύρω από τις οικονομικές και πολιτιστικές συνθήκες της «ορθολογικής» οικονομικής συμπεριφοράς, το ίδιο είναι για τις «πολιτικές επιστήμες» η σιωπή γύρω από τις συνθήκες που τοποθετούν τους πολίτες, και τόσο πιο βάνουσα όσο λιγότερα είναι τα οικονομικά και πολιτιστικά τους εφόδια, μπροστά στο ενάλλαγμα είτε της παραίτησης, με την αποχή από την άσκηση των εκλογικών τους δικαιωμάτων, είτε της αποστέρησης, με την ανάθεση της εκπροσώπησής τους σε τρίτους. Οι αναλύσεις της πολιτικής πάλης, αν δεν θέλουν να *φυσιώσουν* τους κοινωνικούς μηχανισμούς που παράγουν και αναπαράγουν το ρήγμα ανάμεσα σε «πολιτικά ενεργούς δρώντες» και σε «πολιτικά παθητικούς δρώντες»² και να αναγορεύσουν σε αιώνιους νόμους ιστορικές κανονικότητες που ισχύουν μέσα στα όρια μιας καθορισμένης κατάστασης της δομής της κατανομής του κεφαλαίου, και ειδικότερα του πολιτισμικού κεφαλαίου, θα πρέπει να θεμελιωθούν στις οικονομικές και κοινωνικές καθορίζουσες του καταμερισμού της πολιτικής εργασίας³.

Το πολιτικό πεδίο, εννοούμενο ως πεδίο δυνάμεων και συγχρόνως ως πεδίο των αγώνων που αποσκοπούν στη μεταβολή του συσχετισμού δυνάμεων, ο οποίος προσδίδει σ' αυτό το πεδίο τη δομή του σε μια δεδομένη στιγμή, δεν είναι κράτος εν κράτει: οι επιπτώσεις των εξωτερικών ανα-

γκαιοτήτων γίνονται αισθητές στους κόλπους του, κυρίως μέσω της σχέσης που διατηρούν με τους εντολοδόχους τους οι εντολείς, εξαιτίας της διαφορικής απόστασής τους από τα όργανα πολιτικής παραγωγής, καθώς και μέσω της σχέσης που διατηρούν με τις οργανώσεις τους οι εντολοδόχοι, εξαιτίας των διαθέσεών τους. Η πολιτική ζωή μπορεί να περιγραφεί στη λογική της προσφοράς και της ζήτησης, λόγω ακριβώς του άνισου τρόπου με τον οποίο κατανέμονται τα εργαλεία παραγωγής μιας ρητά διατυπωμένης παράστασης του κοινωνικού κόσμου: το πολιτικό πεδίο είναι ο τόπος όπου, μέσα στον ανταγωνισμό μεταξύ των δρώντων που συμβαίνει να εμπλέκονται, γεννιούνται πολιτικά προϊόντα, προβλήματα, προγράμματα, αναλύσεις, σχόλια, έννοιες, γεγονότα, μεταξύ των οποίων οι κοινοί πολίτες, συρρικνωμένοι στην καταστασιακή θέση των «καταναλωτών», οφείλουν να διαλέξουν, αντιμετωπίζοντας τόσο μεγαλύτερες πιθανότητες παρανόησης όσο περισσότερο απέχουν από τον τόπο παραγωγής.

Το μονοπώλιο των επαγγελματιών

Δεν θα επαναλάβουμε εδώ την ανάλυσή μας σχετικά με τις κοινωνικές προϋποθέσεις προκειμένου να συγκροτηθεί η

1. Ευχαριστίες οφείλονται στον Θ. Ψυχογιό και τις Εκδόσεις Καρδαμίτσα που παραχώρησαν την άδεια δημοσίευσης του παρόντος κειμένου, το οποίο περιέχεται στο P. Bourdieu, *Γλώσσα και συμβολική εξουσία* (μτφρ.: Κ. Καψαμπέλη, εισαγ.: Ν. Παναγιωτόπουλος), Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα, 1999, σ. 247-296.

2. M. Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, Βερολίνο, Κολωνία: Kiepenheuer und Witsch, 1956, τ. II, σ. 1067.

3. Οι νεομακιαβελικές θεωρίες λαμβάνουν μεν υπόψη αυτόν τον καταμερισμό, αλλά μόνο και μόνο για να τον εγγράψουν στην ανθρώπινη φύση. Έτσι, ο Michels κάνει λόγο για «αθεράπευτη ανικανότητα» [R. Michels, *Les partis politiques: essai sur les tendances oligarchiques des démocraties* (μτφρ.: S. Jankélévitch, πρόλ.: R. Rémond), Παρίσι: Flammarion, 1971, σ. 229] ή για «ριζική ανικανότητα των μαζών» (ό.π., σ. 302) και περιγράφει τη σχέση των αμύητων με τους επαγγελ-

ματίες στη γλώσσα της *ανάγκης* («η ανάγκη των μαζών για αρχηγό», σ. 49, «η ανάγκη των μαζών για λατρευτικό σεβασμό», σ. 59 κ.λπ.) ή της *φύσης* («στην απάθεια του πλήθους και στην ανάγκη του να καθοδηγηθεί αντιστοιχεί, από την πλευρά των ηγετών, μια απεριορίστη δίψα για εξουσία, και, έτσι, η ανάπτυξη της ολιγαρχίας ευνοείται, επιταχύνεται από τις γενικές ιδιότητες της ανθρώπινης φύσης», σ. 151).

Η δύναμη του δικαίου: στοιχεία για μια κοινωνιολογία του νομικού πεδίου

*Da mihi factum, dabo tibi jus*¹

Μια αυστηρή επιστήμη του δικαίου διακρίνεται από εκείνο που αποκαλείται συνήθως «νομική επιστήμη» ως προς το ότι λαμβάνει ως αντικείμενό της αυτή την τελευταία. Με τον τρόπο αυτό, αποσπάται διαμιάς από το διάζευγμα που δεσπόζει στην επιστημονική διαμάχη αναφορικά με το δίκαιο, το διάζευγμα μεταξύ *τυποκρατίας* (*φορμαλισμού*), που βεβαιώνει την απόλυτη αυτονομία της νομικής μορφής ως προς τον κοινωνικό σύμπαν, και *εργαλειοκρατίας* (*ινστρουμενταλισμού*), που συλλαμβάνει το δίκαιο ως *αντανάκλαση* ως ή *σύνεργο* στην υπηρεσία των κυρίαρχων. Η «νομική επιστήμη» όπως τη συλλαμβάνουν οι νομικοί, και κυρίως οι ιστορικοί του δικαίου που ταυτίζουν την ιστορία του δικαίου με την ιστορία της εσωτερικής εξέλιξης των εννοιών και μεθόδων του, αντιλαμβάνεται το δίκαιο ως κλειστό και αυτόνομο σύστημα, η ανάπτυξη του οποίου μπορεί να κατανοηθεί μόνο σύμφωνα με την «εσωτερική δυναμική» του². Η διεκδίκηση της απόλυτης αυτονομίας της νομικής σκέψης και της νομικής δράσης καταδηλώνεται με τη συγκρότηση σε θεωρία ενός ειδικού τρόπου σκέψης, εντελώς απελευθερωμένου από το κοινωνικό βάρος· και η απόπειρα του Kelsen να θεμελιώσει μια «καθαρή θεωρία του δικαίου» δεν είναι τίποτε άλλο από το απολύτως λογικά επακόλουθο όριο της προσπάθειας ολόκληρου του σώματος των νομικών να κατασκευάσουν ένα σώμα θεωριών και ρυθμιστικών κανόνων εντελώς ανεξάρτητο από τους κοινωνι-

κούς καταναγκασμούς και τις κοινωνικές πιέσεις, που να βρίσκει το θεμέλιό του σ'εκείνο το ίδιο³.

Όταν τοποθετείσαι στους αντίποδες αυτού του είδους επαγγελματικής ιδεολογίας του σώματος των διδασκόντων, η οποία έχει συγκροτηθεί σε σώμα «δογματικής θεωρίας», είναι για να δεις το δίκαιο και τη νομολογία ως *άμεση αντανάκλαση* των υφιστάμενων συσχετισμών δυνάμεων, όπου εκφράζονται οι οικονομικοί καθορισμοί και ιδίως τα συμφέροντα των κυρίαρχων, ή, όπως το λέει ωραία η γλώσσα της *Μηχανής*, την οποία επανενεργοποίησε ο Louis Althusser, ως εργαλείο κυριαρχίας⁴. Οι λεγόμενοι δομιστές μαρξιστές, θύματα μιας παράδοσης που πιστεύει ότι έχει εξηγήσει τις «ιδεολογίες», όταν απλώς έχει καταδείξει τις λειτουργίες τους («το όπιο του λαού»), έχουν παραδόξως αγνοήσει τη *δομή* των συμβολικών συστημάτων και, στην προκειμένη περίπτωση, την ειδική *μορφή* του νομικού λόγου. Και αυτό επειδή, αφού επανέλαβαν την τελετουργική κατάφαση της σχετικής αυτονομίας των «ιδεολογιών», παρέλειψαν να θέσουν το ζήτημα των κοινωνικών θεμελίων της αυτονομίας αυτής· δηλαδή, ακριβέστερα, το ζήτημα των ιστορικών συνθηκών που πρέπει να έχουν πληρωθεί ώστε να μπορέσει να αναδυθεί, χάρη στους αγώνες που διαδραματίζονται στους κόλπους του πεδίου της εξουσίας, ένα αυτόνομο κοινωνικό σύμπαν, ικανό να παράγει και να αναπαράγει, μέσω της λογικής του ειδικού τρόπου λει-

1. Δώσε μου το γεγονός, και θα σου δώσω το νόμο [Σ.τ.Μ.: Σε όλο το κείμενο, μεταφράζουμε ως ρυθμιστικό κανόνα το *règle* και ως κανόνα το *norme*].

2. Βλ., π.χ., J. Bonnet, *La pensée juridique française de 1804 à l'heure présente: les variations et ses traits essentiels*, 2 τόμοι, Μπορντώ: Delmas, 1933.

3. Η μέθοδος του Kelsen, βασισμένη στο αξίωμα του αυτοπεριορισμού της έρευνας μόνο

στη διατύπωση των νομικών κανόνων, ενώ αποκλείεται κάθε ιστορικό, ψυχολογικό ή κοινωνικό δεδομένο, καθώς και οποιαδήποτε αναφορά στις κοινωνικές λειτουργίες που μπορεί να εξασφαλίσει η ενεργοποίηση αυτών των κανόνων, είναι εντελώς όμοια με τη μέθοδο του Saussure, ο οποίος βασίζει την καθαρή θεωρία του για τη γλώσσα στη διάκριση ανάμεσα σε εσωτερική και εξωτερική γλωσσολογία, δηλαδή στον αποκλεισμό οποιασδήποτε αναφοράς στις ιστορι-

κές, γεωγραφικές και κοινωνικές συνθήκες της λειτουργίας της γλώσσας και των μετασχηματισμών της.

4. Μια γενική επισκόπηση των μαρξιστικών εργασιών στον τομέα της κοινωνιολογίας του δικαίου, μαζί με μια εξαιρετική βιβλιογραφία, απαντάται στο: S. Spitzer, «Marxist perspectives in the sociology of law», *Annual Review of Sociology*, 9, 1983, σ. 103-124.

What are the social relations that make a set of human groups and individuals a *society*?¹

The question I am going to try to answer in this text concerns all of the social sciences at once. It is:

What are the social relations, of whatever kind they may be –political, religious, economic, kinship, etc.– that have the capacity to bring together and to weld into an all-encompassing whole and to endow with an additional, global and shared identity a number of human groups and individuals who thereby form a «society» with borders that are known, if not recognized, by their neighbor societies?

The human groups to which individuals belong can be of a great variety of natures: lineages, «houses», clans, orders, castes, classes, local or religious communities, etc.; and an individual usually belongs to several of these groups, each of which provides him or her with one or several particular, specific identities. It is to these identities that is added the global shared identity attaching to all individuals, whatever their particular identity, by the fact of belonging to the same «society», to the same Whole.

A society is generally known by a «big name» by which it designates itself. We talk about Athenians, Spartans, French, Turks, Baruya, Ouzbeks; and these names globally designate a set of human groups that exercises some form of sovereignty over a territory. Once again, the form of sovereignty exercised over a territory varies with the historical and sociological context. In Ancient Greece, we will be dealing with city-states such as Athens; in New Guinea, before the Europeans arrived, with tribes or chiefdoms; in Europe, with nation-states, which appeared at the end of the Middle Ages, or, as in the case of the Turkish state, resulted from the disappearance of the Ottoman Empire at the start of the twentieth century.

The question is not only central for the social sciences; it

also stands at the middle of the world political and economic stage today. For everyone is presently asking themselves what is to become of specific local or national social identities, the legacy of a remote or closer past, in a world where, for the first time in the history of humankind, all states, all local societies see their economy and the conditions of their material existence, but also their political power, becoming increasingly and more fully integrated into a single system known as the world capitalist system of production and circulation of commodities. Since the collapse of the so-called socialist system, the capitalist system covers the planet earth, with the exception of a few pockets of resistance such as Cuba and North Korea. The new global fact, then, is that all societies, big and small, can henceforth reproduce their material means of existence only by increasingly participating in this system.

Confronted with this global situation and, for us Europeans, with the initial consequences of the growth of the European Community, many are wondering if the borders between the different states and the different cultures inherited from the past are not in the process of yielding to what will be tomorrow an immense swamp of evermore hybrid cultures and societies. However, these predictions notwithstanding, one has only to observe the nationalistic tensions between China and Japan, or between India and Pakistan, or the increasingly imperialistic nationalism of the United States to understand that we are not there yet and probably never will be.

In an attempt to answer the question I have just asked, I will examine, using concrete examples, some of the answers that have already been given by different thinkers at different times, certain of which have almost acquired the status of obvious «philosophical» or «scientific» facts. I will first look to see whether the family and, more broadly, kin-

---

1. Text of a conference given on October 3, 2006 in Poznan (Poland) at the occasion of the international scientific colloquium: «French and Polish ethnology: perspectives in the study of contemporary worlds».

Ο μετασχηματισμός των μορφών του φλερτ σε έξι μουσουλμανικά χωριά της Ελλάδας

Θα σας μιλήσω¹ για το καινούργιο μου βιβλίο² σχετικά με την εμφάνιση νέων μορφών φλερτ σε έξι μουσουλμανικά χωριά που βρίσκονται βόρεια της Ξάνθης. Αυτό το αντικείμενο μελέτης φαντάζει ασήμαντο και επιπόλαιο, είναι, όμως, σημαντικό από δύο απόψεις τουλάχιστον. Κατ' αρχάς, επειδή αυτό που διακυβεύεται, εδώ, είναι η εξέλιξη των σχέσεων ανάμεσα στα φύλα σε μια μουσουλμανική κοινωνία, ζήτημα που αποτελεί μήλο της έριδας ανάμεσα στη Δύση και τις μουσουλμανικές κοινωνίες. Ωστόσο, αυτό που κυρίως ενδιαφέρει εμένα στη μελέτη του φλερτ είναι να υπερασπιστώ την ιδέα σύμφωνα με την οποία η εθνογραφία, την οποία συχνά περιφρονούν οι θεωρητικοί, μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως επιστημονικός μηχανισμός που επιτρέπει, μάλιστα, την εξαγωγή ανθρωπολογικών συμπερασμάτων γενικού ενδιαφέροντος. Αρκεί ως προς αυτό να της δώσουμε, για παράδειγμα, μια συγκριτική (εδώ: 6 χωριά) και ιστορική (εδώ: 13 χρόνια) διάσταση.

Είχα πάει ήδη να δουλέψω σε αυτά τα χωριά το 1966-67 και είχα μελετήσει, εκεί, την *ανδρική κυριαρχία*. Επέστρεψα, τριάντα χρόνια αργότερα, το 1997, για να αναλύσω πώς είχαν μετασχηματιστεί εντωμεταξύ οι σχέσεις ανάμεσα στα φύλα. Το ίδιο βράδυ της άφιξής μου παραβρέθηκα σε μια συνάντηση ανάμεσα σε αγόρια και κορίτσια τόσο εντυπωσιακή για μένα που είχα γνωρίσει τον παλιό διαχωρισμό των φύλων ώστε αποφάσισα να κάνω το θέμα αντικείμενο μελέτης μου. Η συνάντηση αυτή, που διαρκούσε μία ώρα, συνέβαινε κάθε βράδυ στον ίδιο δρόμο. Όταν ρωτούσα τους νέους τι έκαναν, μου απαντούσαν χαμογελώντας: *Gal-limesse* (στα πομάκικα) ή *Αγαπιόμαστε* (στα ελληνικά).

Η επιστημονική μου περιέργεια εξήφθη για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι ότι οι συναντήσεις αυτές υπήρχαν και σε άλλα χωριά με μια δομική μορφή διαφορετική κάθε φορά. Ο δεύτερος είναι ότι καθεμιά από αυτές τις μορφές χαρα-

κτηριζόταν από την ταυτόχρονη παρουσία πρακτικών άλλοτε μοντέρνων άλλοτε παραδοσιακών. Ως εκ τούτου, ήταν αδύνατο να ταξινομηθούν όλα τα χωριά σε μια μονοσήμαντη κλίμακα νεωτερισμού. Προέκυπτε, έτσι, το εξής διπλό ερώτημα: πώς να κατανοήσουμε την ποικιλομορφία των δομικών μορφών τη στιγμή που τα εν λόγω έξι χωριά δεν βρίσκονται σε απόσταση μεγαλύτερη των 30 χιλιομέτρων το ένα από το άλλο; Πώς να κατανοήσουμε, επίσης, τη φαινομενική απουσία συνοχής αυτών των μορφών στο εσωτερικό του κάθε χωριού;

Για να απαντήσω σε αυτά τα ερωτήματα, χρειάστηκε ναβάλω τάξη στο συνονθύλευμα των παρατηρήσεων που είχα συλλέξει κατά τη πρώτη μου διαμονή, το 1997, καταγράφοντας διαφορές που είχαν σημασία μόνο από την άποψη των σχέσεων ανάμεσα στα φύλα: στιγμή (ημέρα ή νύχτα) ή τόπος συνάντησης, τύπος γυναικείας ενδυμασίας (λιγότερο ή περισσότερο παραδοσιακή), βαθμός εξατομίκευσης και μίξης των συμπεριφορών ανάμεσα στα φύλα (δύο έμφυλες ομάδες απέναντι η μία στην άλλη και σε απόσταση, μικρές ομάδες που αναμιγνύονται, ένα αγόρι απέναντι σε ένα κορίτσι, κ.ο.κ.), σωματική απόσταση μεταξύ αγοριών και κοριτσιών (ποικίλη, από πολλές δεκάδες μέτρα μέχρι λίγα εκατοστά), βαθμός κινητικότητας κάθε φύλου και, τέλος, είδη πιθανής επαφής (με τα μάτια, με χειρονομίες ή με λόγια). Πάνω σε αυτή τη βάση, ανέπτυξα μερικές υποθέσεις. Οι δύο επόμενες διαμονές μου (2008 και 2010) μου χρησίμευσαν για να μελετήσω το μετασχηματισμό των συναντήσεων σε καθένα από τα έξι χωριά και να ελέγξω την εγκυρότητα αυτών των υποθέσεων. Να σημειώσω εξαρχής ότι μιλώντας σας γι' αυτές τις δομικές μορφές ακρωτηριάζω τη δουλειά μου δίνοντάς της μια χροιά αντικειμενισμού. Αν διαβάσετε το βιβλίο μου, θα δείτε ότι μιλάει πολύ και για στρατηγικές.

1. Το κείμενο αυτό συνιστά μια διάλεξη που παρουσιάστηκε στο πλαίσιο του προπτυχιακού σεμιναρίου του Ν. Παναγιωτόπουλου, το οποίο πραγματοποιήθηκε στις 8 Μαΐου 2014 στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης.

2. B. Vernier, *Veux-tu qu'on sorte ensemble? La transformation des formes de flirt dans six villages musulmans de Grèce*, PUM, 2013.

From mother to daughter: the transmission of fertility

Should a woman give birth to a child when she is old enough to be a grandmother? This question of the right time in life to have children was compellingly presented by the testimony of women who spoke to us within the framework of our research on menopause. Several of their stories mention scandals and highlight the tragedy of entire families in which the norm of the «right age» for having children was alleged to have been transgressed. This was the case, for example, in the 1960s in a Lot-et-Garonne village, when a 35-year-old mother and her daughter delivered at the same time and their relatives and friends stated that they were so ashamed and «put out» that they did not even want to visit them in hospital. Why did this cause such a reaction at that time, when today everyone says they «couldn't care less», as even the woman recounting the episode notes? And why talk about «shame»?

In order to cast more light on the content of implicit norms whose transgression is still a vivid memory for these women, we utilized a conjunction of methods from two fields: anthropology and historical demography. This choice, which might appear surprising, will be explained shortly. The present article, which combines an ethnographic inquiry with a statistical approach, was conceived and written by three researchers allying their respective competences in ethnology and demography. But, first of all, we shall come back to the ethnological inquiries involved.

Shame attached to a late pregnancy

Véronique Moulinié undertook research into ordinary surgical operations such as tonsillectomies, appendectomies

and the kind of hysterectomies usually termed «total», and analyzed the conditions in which they appeared, how they became widespread, and were subsequently much debated by the medical profession. She also recorded rather astonishing testimony about the last of the three operations. Her informants were women over 50 years of age, born between 1910 and 1940. They all lived in a small country town in the north of the French *département* of Lot-et-Garonne. These women belonged to the working class in the town, which still has a factory in operation, and all the ladies were quite familiar with the ethnologist from long and relatively continuous cooperation in her inquiries. So, what did they have to say about the «total» hysterectomy? Although it is an operation that completely changes a woman's body, it was looked forward to with some impatience and, at the very least, it was neither dreaded nor refused. What is more, the women «sought after» the operation, interpreting all their menstrual troubles as linked to an imminent menopause, which heralded a «total» hysterectomy. When a doctor refused (a rare occurrence) to recommend the saving cut of the scalpel, they did not hesitate to consult another who was more cooperative. Once the operation was over, the comments were always the same: «I'm relieved now» or «good riddance». Relieved about what, rid of what? From a potential pregnancy? Or more simply, from the attentions of their husbands?

It is obviously difficult to ask older women about their sexual relations, a subject that people did not talk about in former times. An ethnologist can only attempt to grasp what people think in an indirect way, through what they say about their fears, shame or, more often, about the scandals caused by behavior judged to be unsuitable by their

---

1. With the collaboration of Nadège Fabre. The ethnological sections of this article were written by Agnès Fine and Véronique Moulinié and the demographic section by Jean-Claude Sangoï. Daniel Fabre, who was Véronique Moulinié's doctoral director, suggested the research idea to us (see her doctorate published in 1998 as *La Chirurgie des âges: corps, sexualité et représentations du sang*, Paris: Editions de la Maison des sciences de l'homme) and we especially thank him for his unswerving encourage-

ment in seeing this research project to its end. The demographic research was carried out by Jean-Claude Sangoï on the basis of his data on the Bas-Quercy area. Research in the Pyrenean area (Val d'Aran) was carried out by Nadège Fabre within the framework of a DEA degree she received in 2004, co-directed by Jean-Claude Sangoï and Agnès Fine. The demographic files for this region were kindly made available by André Sevin, a CNRS research engineer, whom we thank for his generous assistance.

Ο «πόλεμος κατά της φτώχειας» στις Ηνωμένες Πολιτείες: η κατάσταση της αθλιότητας σε μια κοινωνία της αφθονίας¹

Είναι, άραγε, τυχαίο ότι το πλουσιότερο έθνος είναι ένα από τα έθνη που αντιμετωπίζουν με τον χειρότερο τρόπο τους αρρώστους και τους φτωχούς τους; Οι ΗΠΑ είναι αναμφίβολα η χώρα, ανάμεσα στις «προηγμένες βιομηχανικές κοινωνίες», με το αρχαιότερο και το πιο ελλειμματικό σύστημα δημόσιας ασφάλισης. Είναι η χώρα, για παράδειγμα, στην οποία δεν υπάρχει ένα εθνικό σύστημα ασφαλίσσεων που να συγκρίνεται με τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά. Μόνο κάποιος που είναι πάνω από 65 ετών ή είναι αναγνωρισμένα άπορος, μπορεί να επωφεληθεί από μια, έστω μερική και συχνά ανεπαρκή, δωρεάν ιατρική περίθαλψη. Όσοι δεν είναι αρκετά φτωχοί ή ηλικιωμένοι οφείλουν να υπογράψουν συμβόλαια πολύ δαπανηρά. Οι περισσότεροι, λοιπόν, περιορίζονται σε ελάχιστες καλύψεις. Έτσι, για δεκάδες εκατομμύρια Αμερικανών και όχι μόνο για τους φτωχότερους, το ενδεχόμενο της ασθένειας παρουσιάζει έναν σταθερό κίνδυνο καταστροφής, κάτι που μπορεί να διαταράξει ανεπανόρθωτα την οικονομική ισορροπία της οικογένειας και να οδηγήσει στην κοινωνική κατάρπωση. Η αθλιότητα, είτε είναι προσδεμένη στην αρρώστια είτε όχι, υπάρχει στις ΗΠΑ τουλάχιστον στην ίδια κλίμακα με αυτήν άλλων εθνών. Το 1975, τουλάχιστον 25.900.000 πρόσωπα –δηλα-

δή, το 12% του αμερικανικού πληθυσμού, περισσότερο από το ένα τρίτο των μαύρων και 9% των λευκών οικογενειών– βρισκόταν κάτω από το «νόμιμο» όριο της φτώχειας, το οποίο υπολογιζόταν από τους ειδικούς κυβερνητικούς στα 5.500 δολάρια για μια τετραμελής οικογένεια – επίσημοι αριθμοί και, άρα, το ελάχιστο. Βέβαια, στις ΗΠΑ σπανίως πεθαίνει κάποιος από πείνα, αλλά, ακόμα και το 1967, μια επίσημη έκθεση της Γερουσίας έκανε λόγο για την παρουσία πεινασμένων οικογενειών στο Δέλτα του Μισισιπή. Αθλιότητα μεγάλων αγροτικών πληθυσμών: των Μαύρων του Νότου, των ισπανόφωνων στο Ελδοράδο της Καλιφόρνιας, των μικροκτηματιών των Απαλαχίων, των ινδιάνικων καταυλισμών, αλλά, επίσης και κυρίως, αθλιότητα και απογοήτευση στην καρδιά μεγάλων πόλεων, όπου μέσα σ' ένα ξεκοιλιασμένο τοπίο, βασιλεύει μια τέτοια απομόνωση που δεν έχει ίσως πουθενά το αντίστοιχό της. Ακόμα και το *Times Magazine* αφιέρωνε (Αύγουστος 1977) πολλές στήλες του στην αποκαλυπτική περιγραφή μιας νέας κοινωνικής υποτάξης (*America's underclass*), η οποία αποτελείται συνήθως από νέους, που είναι κάτοικοι αστικών κέντρων, και είναι καταδικασμένη στην ανεργία, στη χρόνια αθλιότητα, στη βία και στα ναρκωτικά. Ήταν κατά τη διάρκεια μιας συνηθι-

---

1. Το κείμενο αυτό συνιστά μετάφραση του άρθρου του R. Castel με τίτλο: «La "guerre à la pauvreté" aux États-Unis: le statut de l'indigence dans une société d'abondance», που δημοσιεύθηκε, το 1978, στην επιθεώρηση *Actes de la recherche en sciences sociales* (τεύχος 19, σ. 47-60).

[Σ.τ.Μ.: Ο νέο-φιλελευθερισμός αρχίζει την πορεία του μετά τις δύο πετρελαϊκές κρίσεις και την κατάρρευση τού, κείνσιανής έμπνευσης, διεθνούς συστήματος νομισματικών ισοδυναμιών (Breton Woods). Παραδόξως, η Γαλλία είναι η πρώτη χώρα –της Χιλής εξαιρουμένης– που παίρνει τη νέα στροφή προς την αγορά, κάτι που επισφραγίζεται με την εκλογή του Ζισκάρ ντ' Εσταίν στην προεδρεία. Οι νέες πολιτικές ιδέες φορούν το μανδύα του «εκσυγχρονισμού» κατά το αμερικανικό πρότυπο και έχουν στόχο την εκ νέου οργάνωση της οικονομίας που θα ύψωνε την ευημερία των πολιτών. Σε αυτό το πλαίσιο, η μελέτη του Castel συνιστά μια από τις πρώτες προσπάθειες κατανόησης της ταυτόχρονης ανάδυσης του (νέο-)φιλελευθερισμού και της προβληματικής τού κοινωνικού αποκλεισμού στη Γαλλία. Ο Castel, για να κατανοήσει την υπό διαμόρφωση νέα πραγματικότητα, ανοίγει το δυτικό παράθυρο: αναζητά την ιστορικότητα της σχέσης ανάμεσα στην φιλελεύθερη πολιτική και τη φτώχεια (ή «κοινωνικό αποκλεισμό»

κατά τον νέο όρο που θα έχει εφεξής μια «λαμπρή» πορεία) στη χώρα στην οποία είχαν ανανεωθεί οι όροι της, στις ΗΠΑ. Από αυτή την άποψη, η εν λόγω μελέτη αποτελεί μια ισχυρή υπενθύμιση του συστήματος των στρατηγικών ελέγχου της φτώχειας, το οποίο παραμένει σε ισχύ με μικρές τροποποιήσεις μέχρι σήμερα. Το σύστημα αυτό συγκροτείται από τις σχέσεις που δημιουργούνται ανάμεσα σε δύο πεδία: το πολιτικό και αυτό των κοινωνικών επιστημών. Εάν οι πολιτικές διαδικασίες συνέδεαν την κοινωνία με μια εκδοχή οργάνωσης της οικονομίας (αγορά), ορισμένες προβληματικές των κοινωνικών επιστημών νομιμοποιούσαν τις πολιτικές επιλογές, αντλώντας από τις θεωρίες υποκειμένου που έχουν ως σύγχρονη υποδομή την ψυχολογία. Ο Castel μάς αποκαλύπτει τη γενετική πορεία αυτής της σχέσης: δηλαδή, της σχέσης ανάμεσα στην κατάτμηση των δικαιωμάτων που πραγματοποιείται στο πολιτικό πεδίο και την ψυχολογικοποίηση της ευθύνης των απόκληρων στρωμάτων για την κατάσταση τους που πραγματοποιείται από τις κυρίαρχες τάσεις των κοινωνικών επιστημών].

[Σ.τ.Ε.: Στην ίδια προοπτική βλ. Ν. Παναγιωτόπουλος & Μ. Βιδάλη, «Η μιζέρια της πολιτικής: στοιχεία για μια κοινωνιολογία της διαχείρισης των νέων "επικίνδυνων τάξεων"», *Κοινωνικές Επιστήμες*, 2-3, 2013, σ. 183-231.]

Sept scénarios pour l'avenir de l'Union Européenne¹

Après que les secousses de la crise mondiale causée par la faillite de Lehman Brothers aient atteint l'Union Européenne, les actions adoptées pour protéger l'euro ont mis à jour un fossé entre d'une part les nations qui ont conservé un gouvernement en bonne et due forme et d'autre part l'Union Européenne qui n'a qu'une gouvernance supranationale floue, impliquant de trop nombreux acteurs manquant de coordination. Après coup, il apparaît que l'incapacité à surmonter rapidement la crise tient à la faiblesse du processus de décision de la zone euro qui a une origine profonde: au lieu d'avoir un gouvernement économique explicite², les traités européens successifs ont instauré une gouvernance plutôt complexe, avec de multiples entités et acteurs aux objectifs partiels, aux instruments limités et aux intérêts contradictoires. Cette configuration semblait à peu près satisfaisante au cours de la période précédant l'explosion de la crise du crédit et des déficits, mais elle est devenue autodestructrice quand la finance internationale s'est mise à questionner le réalisme de l'architecture européenne (Schéma).

Le jeu des acteurs dans l'impasse

Une caractéristique récurrente émerge des développements observés depuis mars 2010, date à laquelle les politiques économiques ont basculé vers l'austérité: la finance internationale dirige la gouvernance européenne, car les attentes des financiers définissent l'amplitude des spreads qui doivent être payés pour refinancer chacune des dettes nationales. Dès que le pessimisme excessif de la finance privée menaçait certaines économies de faire défaut – la Grèce, le Portugal, l'Irlande et potentiellement l'Espagne et l'Italie – les Conseils Européens successifs discutèrent de la création de fonds de secours destinés à assurer un soutien

temporaire afin de calmer les marchés. Mais les gouvernements allemands et scandinaves souhaitant empêcher toute politique favorisant l'aléa moral exigeaient en même temps qu'un contrôle de l'efficacité des programmes d'ajustement économique soit effectué. Cela signifiait de nouvelles mesures d'austérité, en plus de celles déjà été mises en place.

De plus, même une fois qu'une décision est annoncée, sa mise en œuvre demeure incertaine. D'un côté, les parlements nationaux doivent approuver leur participation au Fonds Européen de Stabilité Financière (FESF), ainsi qu'au Mécanisme Européen de Stabilité (MES). De l'autre côté, les gouvernements qui bénéficieraient de ces fonds sont confrontés à des difficultés croissantes quand leur politique d'austérité ne parvient pas à empêcher l'enchaînement de conditions macroéconomiques négatives: de nombreux groupes sociaux (les fonctionnaires, les chômeurs, les bénéficiaires de transferts sociaux...) donnent de la voix pour s'opposer à l'injustice et à l'inefficacité de cette politique. Dans les pays-membres du sud de l'Europe, les gouvernements souffrent d'une forme de schizophrénie: ils ont besoin de l'aide de l'Europe, mais ils sont dans l'incapacité de convaincre la population que les conditions imposées pour obtenir cette aide sont utiles et légitimes. La finance internationale n'apprécie guère de telles ambiguïtés, et, de fait, punit ces gouvernements, créant périodiquement de nouvelles vagues de pessimisme, la dernière en date ayant touché le Portugal à l'été 2013.

Un autre acteur a virtuellement – si ce n'est légalement – la capacité de mener une riposte, du moins transitoire, contre ces écarts grandissants au sein de la zone Euro entre les taux de refinancement que subissent les Etats et les banques: c'est la banque centrale. Les Etats-Unis, le Royaume-Uni et le Japon ont massivement utilisé cet instrument et ont réussi à réduire le taux d'intérêt payé sur la

1. Cet article a été publié en anglais dans la revue *Perspective of Europe*, revue du Center for European Studies en août 2013.

2. R. Boyer, «The unanticipated fallout of European Monetary Union: the political and institutional deficits of the euro», in C. Crouch (ed.),

After the euro: shaping institutions for governance in the wake of European Monetary Union, Oxford: Oxford University Press, 2000.

Pourquoi l'austérité tue: les conséquences des politiques d'austérité en Europe depuis 2010¹

Beaucoup sont convaincus du caractère profondément néfaste des politiques d'austérité menées aujourd'hui –depuis 2010 en particulier– en Europe, tout particulièrement dans les pays de la zone euro soumis aux interventions de la «troïka» (Grèce, Irlande, Portugal, Espagne, Italie...), qui payent le prix le plus fort².

Pourtant, la question de l'évaluation précise des conséquences de ces politiques pour les populations, pour les systèmes économiques et politiques, et pour l'avenir de l'Europe, est –ou du moins devrait être– un enjeu central du débat public.

Or, ce n'est peut-être pas une question aussi simple qu'il y paraît, dans la mesure où les politiques publiques sont toujours présentées par leurs responsables comme des «réponses» à des situations de crise (notamment la crise financière de 2008), qui ont-elles-même des effets négatifs importants, comme la hausse du chômage (très forte en 2009), de la pauvreté, etc. On peut donc toujours entendre leurs défenseurs arguer: «sans ces politiques, ce serait encore pire» ou encore: «ces politiques ont pour but d'éviter que de nouvelles crises surviennent en rétablissant la confiance».

L'enjeu de l'austérité soulève de façon aiguë la question de la façon dont on évalue actuellement les politiques publiques et la façon dont les arguments rationnels, fondés sur une approche scientifique (que l'on peut entendre ici au triple sens de: logique, méthodique et empirique-statistique) et non idéologique, peuvent peser sur les décisions et les rapports de force sociaux.

Cela conduit donc à évoquer la question du «chiffrage»,

de la «quantification», au sein du débat public. La capacité à quantifier est, en effet, devenue une condition de recevabilité pour des «faits» ou des «arguments» politico-économiques, là où les seuls exemples (des enfants qui ont faim sur les bancs de l'école en Grèce, un suicide par immolation en Italie, etc.) ne suffisent pas voire même sont disqualifiés *a priori* en tant qu'informations anecdotiques ou *isolées*, sans signification collective.

Comme d'autres, je plaiderai pour une nouvelle forme de militantisme qui s'appuie sur l'usage des statistiques: le «statactivisme»³. Il s'agit de faire apparaître et de rendre perceptible des liens de *causalités* solides dans le débat public, à l'opposé des raccourcis stéréotypés, et donc de mobiliser les savoirs des sciences sociales dans le champ politique et dans le débat public⁴.

La croyance austéritaire face au réel

Pour les responsables des politiques d'austérité (en Europe: la «Troïka» –Commission, BCE et FMI– et, bien sûr, les gouvernements nationaux), il s'agit avant tout, face aux conséquences de la crise de 2007-2008, de rétablir la «confiance» dans la monnaie unique et dans les finances publiques des pays européens, cela afin de permettre une reprise économique considérée comme «saine», c'est-à-dire libérée de la menace de l'endettement massif des États⁵.

La reprise serait fondée sur le rétablissement de la «compétitivité», par la baisse des coûts salariaux et du «poids des

---

1. Ce texte a été présenté à l'occasion du «remue-méninges» du Parti de Gauche, à Grenoble, le 22 août 2013.

2. Voir, en particulier, les analyses de Paul Krugman, Joseph Stiglitz et beaucoup d'autres en Europe.

3. I. Bruno & E. Didier, *Benchmarking: l'État sous pression statistique*, Paris: Zones, 2013.

4. Il faut bien distinguer les travaux sur la légitimation et la production des politiques d'austérité et ceux portant sur leurs effets de ces politiques.

5. Cette croyance a été particulièrement bien analysée par Paul Krugman.

Ερωτήματα για φιλοσόφους «ευγενούς ταπεινότητας»

Η πρόθεσή μου να δημοσιεύσω ένα μέρος της συνομιλίας μου με το φιλόσοφο Jacques Bouveresse¹ δεν είναι άλλη από το να αντιπαραθέσω μια διάψευση σε όσους –πολλοί ακόμα στον εθνικό μας χώρο εξαιτίας της δομικής υστέρησης που αντιστοιχεί στη θέση που κατέχει το επιστημονικό μας πεδίο στο διεθνές επιστημονικό πεδίο– συνεχίζουν να παραγωγρίζουν, στη λογική των σχέσεων και πρακτικών συνεργασίας που είναι δυνατές μεταξύ κοινωνιολόγων και φιλοσόφων, την επίδραση των καθορισμών που εγγράφονται στην κοινωνική θέση τους και στο μέλλον της στο πεδίο των επιστημονικών κλάδων. Τα δύο ερευνητικά προγράμματα που εμπεριέχονται στο κείμενο που ακολουθεί, και τα οποία έθεσα υπό μορφή ερωτημάτων στο Γάλλο φιλόσοφο προκειμένου να δομήσουν μέρος της δημόσιας μεταξύ μας συζήτησης, δηλαδή, η αντικειμενοποίηση των όρων παραγωγής των παραγωγών και των καταναλωτών του φιλοσοφικού λόγου ως παραγωγή μιας κοινωνιολογικής σκέψης των όρων παραγωγής της φιλοσοφικής σκέψης, ικανής να προσφέρει στη φιλοσοφική σκέψη μια δυνατότητα απελευθέρωσης σε σχέση με αυτούς τους όρους, από τη μια μεριά, και, από την άλλη μεριά, η δυνατότητα συγκρότησης μιας ρεαλιστικής επιστημολογίας και θεωρίας της γνώσης, τελικά, εν ανάγκη ενάντια και στους ίδιους τους κοινωνιολόγους, αποτελούν ένα πολύ μικρό μόνο δείγμα των πολλών και γόνιμων προοπτικών συνεργασίας οι οποίες θα μπορούσαν να εγκαθιδρυθούν μεταξύ κοινωνιολογικής και φιλοσοφικής έρευνας, ικανών να ανατρέψουν τις οφειλόμενες –για να μιλήσουμε όπως ο Wolf Lepenies, στη σταδιακή μείωση της κυριαρχίας της φιλοσοφίας πάνω στις κοινωνικές επιστήμες– σχέσεις τους και των οποίων η ποικιλία αντιστοιχεί στις διάφορες μορφές επιδράσεων που προκαλεί η μη αναλυμένη άσκεπτη κοινωνική σχέση που προβάλλουν στον άλλο όταν αναλύουν, φιλόσοφος και κοινωνιολόγος, αμοιβαία τη σχέση τους.

Κυρίες και κύριοι, όποιος γνωρίζει την εγκαθιδρυμένη κοινωνική ιεραρχία των πνευματικών δραστηριοτήτων στο εθνικό μας επιστημονικό πεδίο θα μπορούσε να υποθέσει πως όποιος ανήκει σε αυτή, όπως εγώ σε αυτό της κοινωνιολογίας, και ήταν προσκεκλημένος να μιλήσει μαζί με φιλοσόφους για τη φιλοσοφία θα ένιωθε τουλάχιστον άβολα όχι τόσο γιατί ριψοκινδυνεύει να παραγνωρίσει τις άγνοιές του σε ζητήματα άλλης τάξης που θα τεθούν, αλλά, κυρίως, γιατί θα ένιωθε άτοπος. Αν στην περίπτωση μου δεν ισχύει αυτό, αν, δηλαδή, νιώθω, υπό μία έννοια, απελευθερωμένος από τους συνήθεις καταναγκασμούς που ασκεί αυτή η ιεραρχία σ' έναν κοινωνικό επιστήμονα σε τέτοιους είδους

επικοινωνίες, όπως η αποψινή, είναι γιατί μου το επιτρέπει η ίδια η παρουσία του Jacques Bouveresse και η συμβολική επανάσταση που δημιουργεί το έργο του στο χώρο της φιλοσοφίας. Πράγματι, το παγκοσμίως αναγνωρισμένο έργο του βρίσκεται στον αντίποδα αυτού που εξυμνούσε η υποταγμένη στο καρτεσιανό της σύνδρομο γαλλική νοσηιοκρατία και το οποίο έχει καθιερωθεί να ονομάζεται «ηρωική πόζα στη φιλοσοφία». Μία από τις διαστάσεις του έργου του, αυτή που υποδεικνύει ότι δεν αρκεί πια μόνο να υπενθυμίζουμε πως οι φιλόσοφοι πρέπει να αναμετρώνται με το «πνεύμα της εποχής», αλλά επίσης πρέπει να αναμετρώνται με τους αυτοματισμούς της σκέψης, τους οποίους η

---

1. Η δημοσιευμένη, χωρίς επικαιροποιημένες προσθήκες, ομιλία έλαβε χώρα στα πλαίσια του στρογγυλού τραπέζιού με τίτλο: «Τι ζητάει η φιλοσοφία και τι μπορούμε να ζητήσουμε από αυτή», το οποίο διοργανώθηκε

στο Γαλλικό Ινστιτούτο στις 28 Νοεμβρίου 2002 με βασικό προσκεκλημένο τον Jacques Bouveresse, Καθηγητή στο Collège de France και στο οποίο συμμετείχαν, επίσης, οι Αρ. Μπαλτάς, Π. Πούλος και Στ. Βιρβιδάκης.